The Brāhmī, International Multidisciplinary Research Journal
(Peer Reviewed, Referred & Open Access Journal)
Volume: 01 | Issue: 02 | Jun-Aug 2024 | www.thebrahmi.com

शोणितस्वाक्षरकाव्ये गङ्गावर्णनम्

कल्पना नायकः

Ph.D. Research Scholar
P.G. Department of Sanskrit
Utkal University, Vani Vihar, Bhubaneswar

स्वाधीनतोत्तरवर्त्तिसमये संस्कृतस्य सर्जनसाहित्ये उत्कलीयकविः व्रजसुन्दरमिश्रः एकं स्वतन्त्रस्थानमध्यारोहति। संप्रति उत्कलप्रदेशस्य उत्कलविश्वविद्यालये उपाध्युत्तरसंस्कृतविभागे उपाचार्यरूपेण सेवारतेनानेन कविना विरचितेषु खण्डकाव्येषु शोणितस्वाक्षरम्, चन्द्रभागा, कार्गिल्काव्यम्, निसर्गनायिकादिकाव्यानि प्रसिद्धिमधिगतानि। एतेषु शोणितस्वाक्षरं भवति कवेरस्य प्रथमं काव्यम्। विंशत्यधिकशतसंख्यकसमन्विते काव्येऽस्मिन् भारतवर्षस्य सांप्रतिकी अवस्था, देशस्य कल्याणार्थं कवेः काचिद् भावाभिव्यक्तिश्च समुपस्थापिता। प्रसङ्गक्रमेण काव्येऽस्मिन् गङ्गानद्याः जलदूषणस्य चित्रं कविना प्रतिपादितम्। अस्मिन् गङ्गावर्णनप्रसङ्गे कवेः भक्तिभावः सुस्पष्टं प्रतिभाति। तदेव भवति शोधपत्रस्यास्य विषयवस्तुः।

अस्मिन् काव्ये गङ्गाप्रसङ्गे दशश्लोकाः सन्ति। तत्राद्यै कविः गङ्गायाः महत्वं वर्णयन् लिखति-

वन्द्या विष्णुपदी सुरासुरनुता भूमेखला भीष्मसुः
शान्तस्निग्धतरङ्गपङ्क्तिहृदया पूतां पुनः पावनी।
लोकानामघनाशनैकसलिला दिव्याङ्गवल्लीयुता
या सेयं जननी शिवप्रणयिनी मन्दाकिनी दुषिता।

शोणितस्वाक्षरम् (शो.स्वा.) २७

अस्मिन् श्लोके आदौ गङ्गादेव्याः नामद्वयं ब्रह्माविष्णुदेवयोर्नामेन नामिता यथा – विष्णुपदी भीष्मसुः च। अस्याः नामान्तरत्वेन विष्णुपदी भीष्मसूः इति शब्दद्वयं अमरसिंह कृत अमरकोषे वारिवर्गे एवं रूपेण प्राप्यते –

“गङ्गा विष्णुपदी जह्नुतनया सुरनिम्नगा।” (पंक्तिक्रमाङ्कः ५२८)

भागीरथी त्रिपथगा त्रिस्रोता भीष्मसूरपि (पंक्तिक्रमाङ्कः ५२९)

या देवी देवासुरैः पूजिता यस्याः शान्तस्निग्धतरङ्गपंक्तयः हृदयाकर्षकाः, या गङ्गा स्वयं पवित्रा अन्यानापि

The Brāhmī, International Multidisciplinary Research Journal
(Peer Reviewed, Referred & Open Access Journal)
Volume: 01 | Issue: 02 | Jun-Aug 2024 | www.thebrahmi.com

पवित्रयति, जनानां महाघनाशनाय सक्षमा, सा शिवप्रणयिनि मन्दाकिनी गङ्गा अद्य दूषिता। अतः कवेः दुःखितः हृदयोच्छवासः नैतिकताया अवक्षयस्य चित्रञ्च उपस्थापयन्ति। अनेन खण्डकाव्येन गङ्गावर्णनप्रसङ्गे कवेः सुस्पष्टखेदोक्तिः उद्भासति।

या गङ्गा ब्रह्मदेवस्य तनुजा। हिमालयस्य शिखेर प्रवाहिता सर्वदा पुण्यदाश्च। या पुनः त्रिशुलधरः त्रिनेत्रः तेजस्वी भगवान् शङ्करस्य शिरसः न्यस्ता। सदापुण्यदा कल्याणी चिरचिनमयी भगवती गङ्गायाः एताः सर्वाः विशेषणाः तस्याः महनीयतां प्रतिपादयति। "भर्गोत्तमाङ्ग" इति स्थिते 'भर्गः' शब्दः देवस्य देवः महादेवस्य कृते प्रयोगं भवति अमरकोषस्य स्वर्गवर्गे यथा –

हरः स्मरहरो भर्गस्त्र्यम्बकस्त्रिपुरान्तकः (पंक्तिक्रमाङ्कः ६६)

महादेवस्य उत्तमाङ्गे इत्यर्थ शिरसि गङ्गा प्रभवति। अतः गंगा देव्याः प्रभावः लक्षणाशक्त्या अनुमीयते। पुनः देवराज इन्द्रेण सह अन्य देवैः, दानवैश्च अभ्यर्च्यमाना, यां गङ्गादेवीं मानवाः माता इव पूजयन्ति। सा मन्दाकिनी शिवप्रणयिनी गङ्गा अधुना प्रदूषिता। अतः कवेः उक्तिर्यथा –

विश्वक्सेनसुता नगेशशिखरन्यस्ता सदा पुण्यदा
कल्याणी चिरचिन्मयी भगवती भर्गोत्तमाङ्गस्थिता।
दिव्या देवदिवेशदानवगणैरभ्यर्च्यमाना च या
सेयं नो जननी शिवप्रणयिती मन्दाकिनी दूषिता।।

(शो.स्वा. २८)

सगरस्य पुत्राणां मुक्त्यर्थं तथा च धरणी हिताय तपसोबलेन भगीरथः इमां नदीं स्वर्गात् पृथ्वीं प्रति मनुष्यहिताय आनयत्। अतः अस्या नाम भागीरथी इति पसिद्धम् या दयादायिनी चिरन्तनी स्वर्गङ्गा नराणां मङ्गलाय, पृथिव्यां शान्त्यै प्रगत्यै च, न केवलमियं वर्षासु एव वहति अपितु निखिलं वर्षपर्यन्तं स्वनिर्मलेन स्रोतसा भारतधरणीं पुनाति। स्वस्पर्शेण सर्वविधं पापं क्षालयति। पतितोद्धर्त्री सा गङ्गा अधुना लज्जाजर्जरितापमानेन मलिना स्वयं दूषिता च। यः भगीरथः समाजस्य कल्याण निमितं स्वर्गात् महताकष्टेन इमाम् आनीतवान्। अधुना अस्मद्विधाः राज्ञः भगीरथस्य दायादाः सुप्ताः एव। एनं वीक्ष्य व्यथितहुदययुक्ता कवेः उक्तिर्यथा –

यानीता धरणीहिताय नभसो मर्त्यं दयादायिनी
स्वर्गङ्गा नरमङ्गलाय महते माता भुवो भास्वती।
यानीता त्वघनाशनाय पृथिवीं शान्त्यै प्रगतुं पुनः
शेयं नो जननी शिवा च पतितोद्धर्त्री स्वयं दूषिता।।

(शो.स्वा. २९)

यानीता च भगीरथस्य तपसा तत्पूर्वजानां कृते
तेषां क्षालयीतुं विवर्णवृजिनं स्वस्पर्शतः पार्थिवम्।
सैषा वीक्ष्य भगीरथं प्रतिनिधिं सुप्तं समाजस्य नो
लज्जाजर्जरितापमानमलिना भागीरथी संप्रति।।

(शो.स्वा. ३०)

यस्याः गङ्गानद्याः तटे हरीद्वारकाशीप्रयागसदृशानि पवित्राणि तीर्थस्थलानि सन्ति। सर्वेषु धर्मकृत्येषु अस्या जलमेव पवित्रमिति शुभं मन्यते। अतः श्रद्धावन्तः ऋषयः गङ्गास्नानं कर्त्तुं यात्रा कुर्वन्ति। तस्याः तीरे अपि तपः कुर्वन्ति। पुतात्मानाम् ऋषीणामाश्रमाः अपि आसन् यतः सर्वज्ञानं प्रसृतम्। पुनश्च स्वर्गनिमितं सोपानमेव वर्त्तते। गङ्गास्नानं सर्वाणि पापानि अपहृत्य मोक्षं धर्मं च ददाति इति जनाः मन्यन्ते वेदादिग्रन्थेषु महीयन्ते च। सर्वेषां प्राणिनां कृते मोक्षप्रदायिनी सा गङ्गा अधुना स्वयमेव प्रतिहता दूषिता च। कविना क्षुब्धहृदयेन लिखति –

यस्या रोधसि पुण्यभूतिधनिनस्तप्यन्त एवर्षयः
सोपानं त्रिदिवाय वा व्यरचयन् संस्पर्शजात् सौख्यतः।
सर्वान् प्रेरयतीश्वरालयकृते धर्माय मोक्षाय या
तस्या मोक्षपथोऽधुना प्रतिहतः सापि स्वयं दूषिता।।

(शो.स्वा. ३१)

अस्माकं पूर्वजानां कृते, गङ्गानदी पवित्रतमा अस्ति। यस्याः गंगायाः जलमति पवित्रं शुद्धं च मन्यते। गङ्गास्नानस्य वहु महत्वं कविना लिखितं यत् – गङ्गायाः शुद्धजलावगाहनेन पुण्यात्मानां जनानां कृते स्वर्गाङ्गनाः देवताश्च आलिङ्गनार्थं हस्तौ प्रसार्य वितानयन्ति। पुनः विध्यानुसारेण गङ्गाजलस्य स्पर्शेण नरः वैकुण्ठधामं

अधिरोहति। गङ्गाजलस्य पानेन, स्पर्शेण, गङ्गातीरे निवासेन च महान्शारीरिकलाभोऽस्ति। एवं स्वरूपिणी सा गङ्गा अधुना दूषिता अपमिश्रिता च। अस्मिन् श्लोके कविना जननी शिवप्रणयिती प्रभृतयः शब्दाः गङ्गानद्यार्थं उल्लिखिताः। यथा –

यस्याः शुद्धजलावगाहनफलैः स्वर्गाङ्गनाद्देवता
आश्लेषाय वितानयन्ति हि करं स्नातस्य पुण्यात्मनः।
वैकुण्ठे रमते नरो विधिमतं यस्या जलस्पर्शतः
शेयं नो जननी शिवप्रणयिनी मन्दाकिनी दूषिता।।

(शो.स्वा. ३२)

या गङ्गा स्वर्ग-मर्त्य-पातालाभिधं लोकत्रयं पवित्री कृत्वा अतीते मुनिमानसं उद्वेलितं कृतवती। धर्मार्थकाममोक्षाणां पुरुषार्थानां तपसे प्रेरयति प्रज्ञामयी जाह्नवी। धर्मार्थकाममोक्षो हि प्रत्यकमनुष्याणां लक्ष्यं भवेत्। तत् लक्ष्यं पूरणार्थे गङ्गादेवी उत्साहं अपि वर्धयति। तस्याः देव्याः साक्षात् दर्शनेन ज्ञानज्योतिः विकशति। हिमसुवर्णोत्तुङ्गशिखरे हिमालये मानसनामकात् सरोवरात् इयं नदी सवेगं निस्सरति परोपकाराय। कवेः अभिमतं यत् प्राचीनकालात् अस्माकं देशे पवित्रभावनापुज्यमाना एषा नदी इदानीं प्रदूषिता अस्ति। अतः कविः कथयति –

यातिते मुनिमानसं कृतवती दीप्ताय चोद्वेलितं
त्रिस्रोताः पुरुषार्थयोग्यतपसे पज्ञामयी जाह्नवी।
यस्या दर्शनमात्रतो विकशति ज्ञानारविन्दं मुदा
शेयं मानसरोवरे तु मनसो मन्दाकिनी दुषिता।।

(शो.स्वा. ३३)

पुनः कवेः अभिप्रायः यत् गङ्गानद्याः जलराशिं अत्यन्तं स्वच्छम्। स्वच्छादर्शे प्रतिविम्बं यथा प्रतिफलति तथैव शुद्धपरिस्कृतगङ्गाजले सूर्यदेवस्य प्रतिविम्बं तथैव प्रतीयते। स्वस्य जाज्वल्यमानाकृतिं स्वच्छगङ्गाजले दुष्ट्वा सानन्देन दिनकरः गछति। या गङ्गा मनुष्याणां हृदिस्थितः सांसारिकं असारकलां कामनां च पूर्णतया निर्वापयति। सा गङ्गा अति पवित्रा। श्लोकस्यास्य अन्तिमपादे कविना केवलं गङ्गोदकमेव अघनाशयितुं सक्षमम्। अतः कविना उक्तं –

स्वच्छे यज्जलदर्पणे दिनकरो जाज्ज्वल्यमाकृति
पश्यन्मोदगतिं प्रयाति नितरां सूर्यः सदा स्वात्मनः।
यन्निर्वापयति त्वसारसकलां सांसारिकीं कामनां
तन्नृणामधनाशनैकसलिलं गङ्गाजलं पङ्किलम्।।

(शो.स्वा. ३४)

यथा पूर्वश्लोके सूर्यदेवस्य वर्णनं विद्यते तथैवात्र चन्द्रदेवस्य वर्णनम् अतीवनिपुणतया कविना वर्णितं। गङ्गाजले प्रतिविम्बितं चन्द्रं दृष्ट्वा मनः आह्लादितं भवति। अत्र व्यतिरेकालंकारमाध्यमेन चन्द्रः स्वं धिक्करोति, कारणं गङ्गाजलं ज्योत्स्नापेक्षा स्वच्छं पापनाशनं च। चन्द्रं निकषा केवलं निर्मलता वर्त्तते। अतः कविना उक्तम् –

सानन्दं प्रतिविम्बितां धवलितां शोभा विधुर्यज्जले
वक्त्रस्यैव भवन् विलोक्य मनसा चाह्लादितो मोदितः।
स्वात्मानं किल धिक्करोति सहसा भूत्वा तु लज्जानतो
तीव्रं तज्जनपावनैक सलिलं गङ्गाहलं पङ्किलम्।।

(शो.स्वा. ३५)

अन्तिमश्लोके कविना लिखितम् यत्, यस्यां गङ्गायां निर्मलजले स्नानेन मुग्धां दिग्वधूनां मुखमाधुरिं अविरतं शोभते। स्नानपरायणजनस्य पूनर्जन्मनः भयर्नास्ति। अस्मिन् श्लोके कविः गङ्गानद्याः श्रेष्ठत्वं उत्कर्षत्वं च प्रतिपादयति। अतः कविभाषायाम् –

दिग्वध्वो मुखमाधुरीमविरतं पश्यन्ति वै यज्जले
मुग्धास्ता वनितालता विकाशिताः स्नाताः सुधाब्धौ सदा ।
नास्ति स्नानपरायणाय च भयः क्लेशात्पुनर्जन्मनो
यस्मिन्वारिणि तप्तवित्रसलिलं गङ्गाजलं पङ्किलम्।।

(शो.स्वा. ३६)

शोणितस्वाक्षरखण्डकाव्यस्य गङ्गावर्णनप्रसङ्गे कविना भक्तिभावं प्रदर्श्य तस्याः नद्याः प्रदूषणविषयेऽपि चिन्ताप्रकटयन्ति। कारणं मनुष्यः सामाजिकजीव इति कथ्यते। अतः समाजस्योन्नतिपक्षे तस्य कानिचन कर्तव्यानि

सन्ति। परन्तु स्वार्थी मनुष्यः सर्वदा स्वस्वार्थरक्षणे व्यापृतो भवति। अतः भारतीयसर्वकारेण गङ्गायाः पुनः शुद्धीकरणार्थं कोट्याधिकं धनं व्ययितम्। 'नमामिगङ्गे' इति वृहत् प्रकल्पमाध्यमेन तस्याः नद्याः परिष्करणं उद्धारकार्यं च चलति अधुना। परन्तु यावत् पर्यन्तं वयम् आधुनिकाः नामरिकाः मानवाश्च जागरिताः न भवेम तावत् पर्यन्तं एषा समस्या भविष्यति।

काव्येऽस्मिन् विहितस्य गङ्गानदीवर्णनस्य विस्तृतं विवेचनमेव शोधपत्रेऽस्मिन् प्रस्तुयते।।

सन्दर्भग्रन्थसूची

१. शोणितस्वाक्षरम्   ड. व्रजसुन्दर मिश्रः, विद्यापुरी वालुबजार, कटक-२, १९९१।

२. अमरकोषः   श्री. पं . हरगोविन्दशास्त्री, चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वारणसी, २०१६।

३. अमरकोषः   महेश्वर यांच्या टीका, 'वरदा', सेनापती बापट रोड, पुणे, १९९०।

© 2024, The Brāhmī